

A REFORMÁCIÓ ÉS A KATOLIKUS MEGÚJULÁS LATIN NYELVŰ IRODALMA

SZERKESZTETTE

BÉKÉS ENIKŐ – KASZA PÉTER – KISS FARKAS GÁBOR –
LÁZÁR ISTVÁN – MOLNÁR DÁVID

MTA

Bölcsészettudományi

Kutatóközpont

Irodalomtudományi

Intézet

CONVIVIA NEOLATINA HUNGARICA 3.

**A reformáció és a katolikus megújulás
latin nyelvű irodalma**

CONVIVIA NEOLATINA HUNGARICA 3.

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2019

CONVIVIA NEOLATINA HUNGARICA 3.

A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma

Szerkesztette

Békés Enikő – Kasza Péter – Kiss Farkas Gábor –
Lázár István – Molnár Dávid

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2019

A kötet tanulmányai előadás formájában elhangzottak
a Debrecenben, 2017. december 7–9. között megrendezett III. Neolatin Konferencián.

A kötet a következő intézményekkel jelent meg közös kiadásban:
MTA–ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport
(<http://hece.elte.hu/>),
Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára,
MTA BTK Irodalomtudományi Intézet,
SZTE BTK Klasszika-Filológiai és Neolatin Tanszék,
MTA–SZTE Antikvitás és Reneszánsz Kutatócsoport

© Szerzők, 2019
© MTA BTK, 2019

ISBN 978-615-5478-69-7
ISSN 2416-125X

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát
az egyes fejezeteket illetően is

Tartalom

Előszó	7
--------------	---

BEVEZETŐ TANULMÁNY

IMRE MIHÁLY

Üdvérték és esztétikai érték kettőssége latinul a protestantizmus kulturális modelljében	11
---	----

HISTÓRIA

TÓTH GERGELY

„Matthias Augusto similis”. Mátyás király a kora újkori protestáns műtszemléletben	45
---	----

PETNEHÁZI GÁBOR

Variációk Dánielre. Az isteni bosszú és gondviselés a 16. századi humanista történetírás nyelvében (Sleidanus, Budina és Forgách)	57
---	----

NAGY GÁBOR

„Scriptum Cajanaburgi Lapponum, festo Sanctae Birgittae anno MDCXXXIII”. Johannes Messenius életéről és koráról	73
--	----

PAP LEVENTE

A 17–18. századi székelyföldi történetírás a katolikus vallási megújulás szellemében. Lakatos István <i>Siculia</i> ja	92
---	----

KÖLTÉSZET ÉS A REFORMÁCIÓ

SZABÓ ANDRÁS

Két ismeretlen wittenbergi verseskötet a 16. század végéről	105
---	-----

MÓRÉ TÜNDE

Változatok a dicséretre. Szikszai Fabricius Demeter és Szikszai Fabricius Balázs Wittenbergben	112
---	-----

SIMON LAJOS ZOLTÁN

Bukolikus költészet a reformáció korában. Joachim Camerarius és Petrarca	121
--	-----

SZÉKELY GÁBOR

Kecskeméti Agricola János eklogája Titus Amicinusához. Egy elfeledett humanista költő kapcsolatrendszere és egy antik műfaj aktualizálása	131
--	-----

TÓTH SÁNDOR ATTILA

A protestáns neolatin költészet gyökerei. Filiczki János (1580–1622) latin nyelvű életrajzairól és (latin–görög) költészetéről 151

BOBAY ORSOLYA

„*Prospera lux oritur*”. Ulrich Faber költeményének szerepe a kora újkori biblikus költészetben és patrónusi rendszerben 164

BIBLIA ÉS HUMANIZMUS

KNAPP ÉVA

Palingenius *Zodiacus vitae*ének magyarországi fordításai 173

MOLNÁR DÁVID

Zsoltár, antifóna, antifónaparafrázis? Pietro Illicino verskéziratai az ELTE Egyetemi Könyvtárban 184

POSTA ANNA

A bölcsességi irodalom verses parafrázisai a protestantizmus 16. századi neolatin költészetében: Georgius Purkicher és Eobanus Hessus 205

PÁZMÁNY ÉS A JEZSUITÁK

SIMON JÓZSEF

Pázmány és Zabarella 217

BÁTHORY ORSOLYA

„Deák légyen ám!...” Pázmány Péter *Peniculus papporum* című vitairatának latinsága 229

BENEI BERNADETT

Auctor eius ignotus est. Egy 18. század eleji jezsuita vitairat keletkezési körülményeiről 245

SÁNTA SÁRA

Katolikus megújulás és antikvarianizmus.

Hidi Gergely *Celebriorum Hungariae Urbium...* (1701) című munkája 254

A KATOLIKUS EGYHÁZ KRITIKÁJA ÉS ALTERNATÍV ÉLETUTAK

MÁTÉ ÁGNES

Pápa-apák egy felbomló család élén. A katolikus egyház kritikájának néhány toposza Itália és Közép-Európa között 265

TÓTH ORSOLYA

Andreas Helwig és az Antikrisztus 278

SZABÓ ÁDÁM

Egy nikodémista sikertörténet. A radikális heterodoxia rejtőzködési lehetőségei Ernst Soner (1572–1612) példáján 289

*Pázmány és Zabarella*¹

Közismert tény, hogy Pázmány Péter gráci professzorátusa idején filozófiai tárgyú előadásokat tartott.² Az 1598 és 1600 közötti három tanévben az egyetem oktatási rendjének megfelelően a magyar jezsuita oktatónak alkalmá nyílt logikai, természetfilozófiai majd metafizikai tárgyú előadások levezetésére. Pázmány valószínűleg mindhárom előadásanyagát gondosan kidolgozta Arisztotelész vonatkozó műveinek kommentált formájában, ám a három előadásanyag közül csak kettő, a logikai és a természetfilozófiai tematikájú maradt fenn. E – valószínűleg Pázmány által is publikálásra szánt – kéziratokat Bognár István rendezte sajtó alá a 19. század végén.³ A terjedelmes, kommentár formájú értekezések alapos filozófiatörténeti kiértékelése még várat magára: a kései skolasztika kutatásának az utóbbi 40–50 évben megindult fellendülése számos ponton nyújthat kézzelfogható orientációt Pázmány filozófiai nézeteinek rekonstruálásához. Ami az elvesztett *Metafizika* előadás-kommentárt illeti, kijelenthető, hogy a magyar eszme- és filozófiatörténet egyik legnagyobb veszteségként kell elkönyvelnünk a kézirat elkallódását.

Szakirodalmi közhelynek számít, hogy a *Dialectica*-kézirat anyaga voltaképp Arisztotelész logikai műveihez írt kommentároknak tekinthető.⁴ Bár Pázmány nem klasszikus

¹ A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg. – A szövegben szereplő latin nyelvű források fordításai a szerzőtől származnak.

² GERENCSÉR István, *A filozófus Pázmány* (Budapest: „Élet” Irodalmi és Nyomda Részvénytársaság, 1937), 46–49; KASTNER Jenő, „Pázmány Péter gráci évei”, *Katholikus Szemle* 49 (1935): 9–17 és 95–99. Jelen tanulmánynak nem célja Pázmány filozófiájának átfogó elemzése, és az ezzel foglalkozó szakirodalom értékelése, melyek közül Gerencsér műve mellett emeljük ki a következő elemzéseket: RÓKAY Zoltán, „Néhány észrevétel Pázmány filozófiai munkássága kapcsán (Pázmány és Suárez)”, in *Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2001), 16–34; Paul Richard BLUM, „Péter Pázmány als Philosophieprofessor”, in Uo., 35–49; FÉLEGYHÁZY József, *Pázmány bölcselete* (Budapest: [magánkiadás], 1937). Pázmány filozófiai képzéséről a bécsi jezsuita kollégiumban részletesen beszámol ÖRY Miklós, *Pázmány Péter tanulóévei* (Eisenstadt: Prugg, 1970), 72–88.

³ *Petri cardinalis Pázmány opera omnia partim e codicibus manuscriptis, partim ex editionibus antiquioribus et castigatioribus edita*, Series latina. I–III., ed. Stephanus BOGNÁR, Budapestini MDCCCXCIV–MDCCCXCVII. – a jelen tanulmány szempontjából releváns *Dialectica*-előadás szövegét az első, 1894-ben kiadott kötet tartalmazza, a továbbiakban: PÁZMÁNY, *Dialectica*.

⁴ GERENCSÉR, *A filozófus Pázmány*, 49–50.

kommentárokat ír, hanem „per modum quaestionis” halad tárgyalása közben, a fenti megállapítást mégis alátámasztja az a tény, ahogy Pázmány a *Kategóriák*, a *Herméneutika* és a két *Analitika* sorrendjét követi – a *Topika* és a *Szofisztikus cáfolatok* nem képezték az előadás anyagát.⁵ Az arisztotelészi *Organon* egyes problémáit fejtegető részeket a logika természetéről szóló általános értekezés és egy Porphyriosz *Eisagógéját* elemző rész előzi meg. Különösen feltűnő ez utóbbi, a hellénizmus kori szerző által a *Kategóriákhoz* írt bevezetés pázmányi kommentárjának részletessége: Pázmány itt az univerzálékkal kapcsolatos gondolatmeneteit fejti ki, melyek a teljes *Dialectica* terjedelmének majdnem negyedét teszik ki. A téma természeténél fogva a Porphyriosz-kommentár erős támogatást nyújt számunkra Pázmány metafizikai nézeteire vonatkozóan.

Bennünket azonban az *Analytica Posteriorára* vonatkozó, *quaestio*kra tagolódó disputációk formájában kifejtett kommentár érdekel. Ennek oka az, hogy itt koncentrálnak Pázmány Péternek Jacopo Zabarellára (1533–1589), tanulmányom másik hőisére tett utalásai, mely hivatkozások nagy számára már Rókay Zoltán publikációi⁶ előtt Gerencsér István is felfigyelt 1937-ben megjelent monográfiájában.⁷ Zabarella biográfiájának és műveinek részletesebb ismertetését ezúttal mellőzöm.⁸ Ehelyett az itáliai késő humanista arisztotelizmus e kiemelkedő képviselőjének legfontosabb tanítására utalnék: Zabarella ugyanis kidolgoz egy olyan empirikus módszertant, mely a tapasztalati ismereteket bevonja a tudományos-szillogisztikus ismeretszerzés elméletébe.⁹ Ezzel

⁵ Egyetérthetünk Gerencsérrel, aki szerint mindez az 1586-os *Ratio studiorum* előírásainak követéséből származik, vö. GERENCSÉR, *A filozófus Pázmány*, 50–51.

⁶ RÓKAY Zoltán, „Pázmány Péter latin nyelvű filozófiai írásainak forrásai”, in *Textológia és forráskritika – Pázmány-kutatók 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2006), 9–15, itt 11. Uő: *Pázmány-tanulmányok* (Óbuda, 2013).

⁷ GERENCSÉR, *A filozófus Pázmány*, 14, 42, 52 és 60.

⁸ Zabarella páduai nemesi családba születik 1533-ban, 1564-től kezdve oktat szülővárosa egyetemén logikát és természetfilozófiát. Soha nem hagyja el Padua egyetemét, és itt is éri a halál 1589-ben. Két legfontosabb műve az *Opera logica* (Venetiis: Paulus Meietus, 1578) és a posztumusz megjelent *De rebus naturalibus*, (Coloniae: Ciotti, 1590), melyek a 17. században mindenekelőtt a protestáns világ filozófiai reflexióira voltak nagy hatással, vö. Jan ROHLS, „Aristotelische Methodik und protestantische Theologie. Von Melanchthon zu Zabarella”, in *Melanchthon und der Calvinismus*, ed. Günter FRANK (Stuttgart–Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog, 2005), 75–105. – A továbbiakban az *Opera logica* 3. kiadását használom (Coloniae: Zetzner, 1597), az 1578-as kiadás ugyanis még nem tartalmazza a számunkra fontos *Második Analitika*-kommentárt. Magyar vonatkozása a kölni kiadványnak, hogy az a Johann Ludwig Hawenreuter (1548–1618) jegyzi e kiadás előszavát, akinek elnöklete alatt írja Baranyai Decsi János *Synopsis Philosophiae* (Argentorati: Bertramus, 1591) című disszertációját.

⁹ A páduai tudományos módszertannak mára hatalmas irodalma keletkezett, melyből csak néhány tétele emelek ki. Antonio POPPI, „Zabarella, or Aristotelianism as Rigorous Science”, in *The Impact of Aristotelianism on Modern Philosophy*, ed. Riccardo Pozzo (Washington: Catholic University of America Press, 2004), 35–63; D.A. DI LISCIA, E. KESSLER and Ch. METHUEN [eds.], *Method and Order in the Renaissance Philosophy of Nature – The Aristotle Commentary Tradition* (Aldershot: Ashgate, 1997); Rudolf SCHICKER, „Einführung”, in J. ZABARELLA, *Über die Methoden, über den Regress* (München: Fink, 1995), 15–80; Heikki MIKKELI, *An Aristotelian Response to Renaissance Humanism. Jacopo Zabarella on the Nature*

alternatívát nyújt a skolasztikus arisztotelizmus deduktív-metafizikai nézőpontjával szemben, és teszi ezt úgy, hogy az elméleti program kifinomult Arisztotelész-értelmezéseken alapul, ami továbbá azt jelenti, hogy Zabarella logikai elmélete szervesen folyománya a humanizmus szövegkritikai eszményének is.

Zabarella elméletének kiindulópontja az az alapvető megkülönböztetés, amelyet Arisztotelész az *Analytica Posteriora* I,2-ben fejt ki. Egy bizonyítás premisszáinak mindig ismertebbeknek és bizonyosabbaknak kell lenniük a konklúzióénál. A tudományos szillogizmus premisszáinak közvetlenül ismerteknek kell lenniük, míg a konklúzió ismerete közvetett. Eltekintve azon problémáktól, hogy vajon elég-e ha csak az egyik premissza közvetlenül ismert, vagy mindkettőnek közvetlenül ismertnek kell lennie, első megközelítésben kétféle ismeretről beszélhetünk: közvetett és közvetlen módon bizonyos ismeretekről. Azonban közvetlen bizonyosságunk is kétféle lehet: ismereteink lehetnek *általunk* közvetlenül ismertek, azaz számunkra ismertebbek (ἡμῖν γνωριμώτερον – notior nobis) és a *természet* által közvetlenül ismertek, azaz a természet szerint ismertebbek (τῇ φύσει γνωριμώτερον – notior natura) – ennek megfelelően beszélhetünk számunkra és a természet szerint közvetett ismeretekről is. E megkülönböztetés alapján dolgozta ki Zabarella a tudományos bizonyítás két lépcsős, ún. *regresszív* módszerét, amely két szillogizmust foglal magában: az első az ún. *analitikus-rezolútív* (demonstratio quia, ἀποδείξις τοῦ ὅτι), a második az ún. *szintetikus-deduktív* (demonstratio propter quid, ἀποδείξις τοῦ διότι) szillogizmust. Az első, a tapasztalat analízisében álló lépcsőben egy *számunkra közvetlenül*, a tapasztalatban előttünk álló *okozat* vagy *effektus* ismerete alapján következtetünk egy *számunkra* tapasztalatunkban csak *közvetve* ismert *okra*. A második, szintetikus lépcső fordítva jár el: egy *természet szerint közvetlenül* ismert *ok* alapján következtet arra a *természet szerint közvetett* ismeretre, hogy egy bizonyos effektus-*okozat* fennáll egy szubjektumon. Zabarella e két szillogizmus-típus egymást kiegészítő alkalmazását tekintette a tudományos ismeretszerzés paradigmatisztikus modelljének. A szintetikus szillogizmus ugyanis a *természet szerint közvetlenül* ismert *okot* épp azon ok alapján állapítja meg, amely az analitikus eljárás eredményeképp *számunkra közvetve* ismert.

Nos, Pázmány monumentális *Dialecticájából* ragadjuk ki a *Második Analitika*-alfejezet 3. disputációját!¹⁰ E disputáció első kérdésében¹¹ Pázmány átveszi a klasszikus

of Arts and Sciences (Helsinki: SHS, 1992); Eckhard KESSLER, „Von der Psychologie zur Methodenlehre. Die Entwicklung des methodischen Wahrheitsbegriffes in der Renaissancepsychologie”, *Zeitschrift für philosophische Forschung* vol. 41, no. 4. (1987): 548–570; Wilhelm RISSE, *Die Logik der Neuzeit (1599–1640)*. Bd. 1. (Stuttgart – Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog, 1964); William WALLACE: *Galileo and His Sources* (Princeton: Princeton University Press, 1984); John Hermann RANDALL, Jr., „The Development of Scientific Method in the School of Padua”, *Journal of the History of Ideas* 1 (1940): 177–206.

¹⁰ Már a harmadik disputáció (*De speciebus demonstrationis et circulo*, PÁZMÁNY, *Dialectica*, 548) címe is sejteti Zabarella erőteljes hatását, aki *De speciebus demonstrationis* című művében tárgyalja a bizonyítás-típusokat (*Opera logica*, 401–479).

¹¹ „An recte dividatur demonstratio in demonstrationem quia et propter quid tanquam species infimas et immediatas”, PÁZMÁNY, *Dialectica*, 548–555.

arisztotelészi megkülönböztetést a *propter quid* és a *quod/quia* bizonyítás között. Ez még nem jelentené a skolasztikus alapállástól való eltávolodást, az azonban már az e diskurzusból való kilépés jele, hogy kifejezetten hangsúlyt fektet annak tárgyalására, hogy vajon a *quia* bizonyítás megfelel-e ama szigorú feltételeknek, melyeket Arisztotelész a *Második Analitika* 1,2-ben¹² állít fel a tudományos szillogizmusokkal kapcsolatban. Pázmány válasza egyértelmű: az a *posteriori-quia* bizonyítás képes teljesíteni e kritériumokat. A *quia* bizonyítás szillogizmusainak premisszái ismertebbek, elsődlegesebbek lehetnek a konklúziónál, és a bennük szereplő terminusok kapcsolatai szükségszerűeknek tekinthetők akkor is, ha e logikai kapcsolat alapja nem a terminusok szigorú kauzális összefüggése, ahogy az a *propter quid* bizonyításra jellemző.

Pázmány a *quia* bizonyítás szigorúan tudományos jellegének bemutatását Zabarellára támaszkodva Avicenna ezzel ellentétes tanításának cáfolatára fűzi fel. Avicenna tanításának rekonstrukciója meglehetősen bonyolult filológiai konstellációba ágyazódik: Pázmány a Zabarella által ismertett averroesi Avicenna-cáfolat fonalán halad. Ennek részletes elemzése helyett arra mutathatunk rá, hogy Avicenna szerint bármely sajátosság tapasztalati-induktív fajra jellemző általánosítása előfeltételezi azt a *propter quid* következtetést, mely a szóban forgó sajátosságnak az adott fajra nézvést esszenciális jellegét bizonyítja. Idézem Avicenna gondolatainak pázmányi rekonstrukcióját:

Ahogy az, aki etiópok között felnőve csakis fekete embereket látott, helytelenül következtet indukción útján arra, hogy minden ember fekete, úgy mi sem vagyunk képesek indukción útján arra következtetni, hogy minden ember szükségszerűen nevetésre képes. Ha azt az alsó tételt az ok által ismerjük meg, tehát, ha csakis *propter quid* bizonyítás által ismernénk meg azt, hogy miért van benne a sajátosság a szubjektumban, akkor egy *propter quid* bizonyítást kell vezetnünk már azelőtt, hogy felállíthatnánk a *quia* bizonyítást.¹³

Pázmány vonatkozó ellenérve hallatlan izgalmas módon teremt összhangot a kései skolasztika metafizikai gondolkodásának bizonyos elemei és a kései reneszánsz peripatetikus felfogásának mozzanatai között. Nézzük a tézist:

A harmadikra így válaszolok: akkor is meg lehet ismerni, hogy valamely járulékos szükségszerűen illet meg valamely szubjektumot, ha nem ismerjük meg

¹² ARISZTOTELÉSZ, *AnalPost.* I,2 71b9–72b4.

¹³ PÁZMÁNY, *Dialectica*, 551: „[S]icut si quis inter aethiopes educatus nullum vidisset hominem nisi nigrum, non recte colliget per inductionem: omnem hominem esse nigrum: ita nos per inductionem non possumus concludere omnem hominem necessario esse risibilem. Si autem cognoscimus illum minorem per causam: ergo, cum per solam demonstrationem *propter quid* cognoscamus causam cur passio insit subiecto, praecedere debet demonstratio *propter quid*, antequam confici possit demonstratio *quia* [...]”

annak okát, hogy miért illeti meg azt, ahogy Arisztotelész is vélekedik az Averroes által idézett helyen. Képesek vagyunk ugyanis megismerni, hogy egy ilyen járulék szükségszerűen járul valamely szubjektumhoz [...].¹⁴

A premissák terminusainak szükségszerű kapcsolatát egy bizonyos sajátosságnak a szubjektumban fennálló olyan inherenciája biztosítja, mely bár nem esszenciális, mégis szükségszerű. A magyar jezsuita a továbbiakban e sajátosságok felfedésének két módját állapítja meg: ezeket rendre metafizikai¹⁵ és induktív¹⁶ eljárásoknak nevezhetjük. Az első szempont alatt a *quia* bizonyítás reneszánsz-peripatetikus keretfeltételei közé becsúszik a porhyrioszi *proprietas* klasszikus skolasztikus témája. Pázmány nem is habozik visszaautalni a saját *Dialecticáját* felvezető univerzálé-tárgyalásra, ahol a 6. disputációban foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy az esszenciális attribútumok és az esetleges akcidensek mellett vannak-e olyan sajátosságok, melyek bár nem esszenciálisan jellemzik az adott fajt, mégsem esetleges jelleggel jelennek meg az adott faj alá tartozó individuumokban. Pázmány válasza afirmatív:

[...] az ilyesfajta járulékot eme természetekről nem mint valamiféle külsőddlegest állítjuk, ami hiányozhatna is és meg is lehetne stb., tehát sajátossággként és nem az ötödik univerzáléként, azaz járulékként. Azonban nem tárgyalom azt, hogy lehetséges-e ilyen járulék. Úgy tűnik, hogy Aquinói Tamás tagadja ezt *A létezőről és a lényegről* 7. fejezetében¹⁷ és a *Summa contra gentiles* 3. részének 7. fejezetében, és ugyanígy e helyekkel kapcsolatban Caietanus,¹⁸ Ferrariensis¹⁹ stb., de nem látom okát annak, hogy miért tagadják ezt, Fonseca²⁰

¹⁴ Uo., 552: „Ad tertium respondeo: cognosci potest aliquod accidens necessario convenire alicui subiecto, quamvis non cognoscatur causa cur conveniat, ut habet Aristoteles loco cit. per Averroem. Possumus autem cognoscere tale accidens necessario convenire subiecto [...]”

¹⁵ Uo.: „[...] primo modo si per regulas datas de distinctione ostendamus, non distingui ex natura rei tale accidens a subiecto, eo enim ipso necessario conveniet subiecto, ut disp. 6. de Universalibus q. 1. circa primum ostendimus [...]”

¹⁶ Uo.: „[...] secundo et magis usitato modo cognoscimus per inductionem qualem disp. 1. in lib. Prior. q. 2. diximus necessario concludere, et docet Aristoteles 1. Poster. tex. 96, apud Zabarellam.”

¹⁷ Vö. AQUINÓI SZENT TAMÁS, *A létezőről és a lényegről*, ford. KLIMA Gyula (Budapest: Helikon, 1990), 73–76.

¹⁸ Thomas de Vio Caietanus (1469–1534) domonkos rendfőnök és kardinális, a tomista filozófiai tradíció kiemelkedő alakja, Pázmány nagy mértékben támaszkodik *De nominum analogia* (1498) című művére az analógia elméletének tárgyalásakor.

¹⁹ Franciscus Sylvester Ferrariensis (1457–1527) a tomista filozófiai hagyomány fontos alakja, Pázmány főként a *Summa contra gentiles*hez írt kommentárjait használja.

²⁰ Pedro da Fonseca (1528–1599) portugál jezsuita gondolkodó, akinek munkái talán a legfontosabb támaszai a jezsuita filozófiai irodalomnak Francisco Suárez műveinek megjelenése előtt.

ezzel szemben azt állítja, hogy lehetséges ilyen a *Metafizika* 9. könyvéhez írt kommentár 28. fejezetének 20. kérdése alatt a 3. szekcióban.²¹

A részlet egyfelől rávilágít Pázmány logikájának koherenciájára, amennyiben az univerzálék tárgyalása – mely az impozáns gondolat-építmény egészen eltérő, jóval korábbi rendszertani helyén áll – zökkenőmentesen vonható be a következtetéseknek a *Második Analitika* értelmezése közben felmerülő problematikájába. Másként fogalmazva: a nem esszenciális, ám szükségszerűen kapcsolódó *proprietas kései skolasztikus* tézise mintegy előkészíti a zabarellai *empirikus-humanista* módszertan recepcióját. Másfelől azonban azt is világossá teszi a *Dialecticát* felvezető Porphyriosz-kommentár e helye, hogy Pázmánynak e koherencia érdekében teoretikus konfliktusba kellett kerülnie Aquinói Szent Tamással és a tomista hagyománnyal. Pázmány filozófiai műveiben gyakorta tapasztaljuk e konfliktus felvállalását.

Visszatérve a *Második Analitika* tárgyalásához, a szubjektumokhoz nem esszenciálisan, mégis szükségszerűen kapcsolódó sajátosságok felfedésének második módját az indukcióban jelöli meg.

[M]ásodszor és jóval bevettebb módon olyan indukcióval ismerjük meg ezt, melyről az *Első Analitikát* tárgyaló 1. disputáció 2. kérdésében²² azt állítottuk, hogy szükségszerűen következtet, és amelyről Arisztotelész a *Második Analitika* 1. könyvének 96-os textusában tanít Zabarella szerint.²³

E részletre vonatkozóan is számos megjegyzést tehetünk. Mindenekelőtt arra kell felhívunk a figyelmet, hogy az *Első Analitika*-kommentár hivatkozott helye elveszett a *Dialectica*-kommentár kéziratából: e kereszthivatkozás azonban kétségkívül azt sejteti, hogy megvolt írott formában is. Másrészről a Pázmány által Zabarellán keresztül hivatkozott *Második Analitika*-passzus (*AnalPost.* I,13, 78a26–36) az arisztotelészi módszertan empirikus felfogásának kulcshelye, melyben Arisztotelész egy antik csillagászati megfigyelés példáján keresztül tárgyalja az empirikus ismereteken alapuló szillogizmus problémáját. Az asztronómiai példa szerint megfigyelhetjük, hogy bizonyos égitestek

²¹ PÁZMÁNY, *Dialectica*, 222: „nam huiusmodi accidens praedicaretur de his naturis non ut aliquid extrinsecum, quod possit abesse et adesse etc.: ergo ut proprium, et non ut quintum universale, scilicet accidens. An vero huiusmodi accidens sit possibile, non disputo, negare videtur D. Thomas c. 7. De ente et essentia, 3. Contra gentiles c. 7., et iis in locis Caietanus, Ferrariensis etc., sed nullam video rationem cur negetur, et Fonseca posse dari ait 9. Metaph. c. 28. q. 20. sec. 3.” – Vö. FÉLEGYHÁZY, *Pázmány...*, 38–40.

²² Sajnos a Bognár-kiadás alapjául szolgáló kéziratból az *Első Analitikát* tárgyaló első disputáció első két kérdéséből mindösszesen a 2. *quaestiót* záró 13 sor maradt fenn, mely csak néhány záró megjegyzést tartalmaz az indukcióról. Ám a Bognár által közölt e rövid részlet ismét megerősíti Pázmány *Dialectica*-előadásának koherenciáját, amennyiben már itt előre utal a *Második Analitika* Zabarella szellemében történő elemzésére, vö. *Dialectica*, 457!

²³ Vö. a 24. lábjegyzettel!

fénye változik, míg más égitestek nem villognak – ebből azt a következtetést vonták le, hogy a villogó égitestek távolabb vannak a Földtől, míg a nem villogóak közelebb. Arisztotelész számára a módszertani probléma abban állt, hogy egy *propter quid* következtetésben az ok ismerete vezet az okozat ismeretéhez, azaz előbb meg kell ismerünk azt, hogy bizonyos égitestek közelebb vannak hozzánk, ami oka annak az okozatnak, hogy ezen égitestek nem villognak. Azonban a csillagászok következtetésének kiindulópontja *nem* a bolygók távolságbeli különbségeinek ismerete volt, hanem az okozat tapasztalata, az, hogy bizonyos égitestek villognak, míg mások nem, és ebből következtettek a voltaképpeni okra, azaz a Földtől mért távolságuk eltérésére.

Mindezt így foglalja össze Zabarella a részletre vonatkozó ama kommentárjában, melyre Pázmány is hivatkozik:

Mert abból, hogy a bolygók nem villognak, bizonyítjuk azt, hogy közel vannak [*quia* szillogizmus – S. J.] A villogás ugyanis a mi járulékunk inkább és nem az égitesteké, még ha úgy is tűnik, hogy bennük van, ti. azokban, melyek a nyolcadik égövben vannak. Mivel a legtávolabb esnek tőlünk, szemlélésük közben habozunk, hogy vajon miért tűnik úgy, hogy a csillagok villognak. A hozzánk közelebb eső bolygókat jobban megfigyeljük, és így nem habozunk [annak megítélésében, hogy vajon miért villognak – S. J.], és nem is tűnnek villogni. Tehát a közelség a nem-villogás oka, de ismeretlenebb annál, mint amit az asztrológusok ezen középfogalom által felfedeztek, mert nem villognak: az asztrológiában tehát ilyen lesz a szillogizmus:

Az, ami nem villog, közel van [indukció – S. J.]
A bolygók nem villognak
 Tehát a bolygók közel vannak.²⁴

Zabarella szerint a fenti empirikus következtetés úgy formálható át deduktív szillogizmussá, hogy 1. a felső premissza szubjektum-predikátum viszonyát megfordítjuk, 2. az empirikus alsó premisszát a deduktív szillogizmus konklúzió-pozíciójába helyezzük, illetve 3. az empirikus szillogizmus konklúzióját a deduktív szillogizmus alsó premisszájának helyére állítjuk. Így az empirikus ismeretek alapján deduktív-tudományos

²⁴ ZABARELLA, *Opera Logica* (Coloniae: Zetzner, 1597), 837 D-E: „[...] nam ex eo quod planetae non scintillant, ostendimus eos prope esse: est autem scintillatio accidens quoddam nostrum potius, quam astrorum, licet in eis inesse videtur, scilicet in ijs, quae sunt in octauo orbe; quum enim remotissima a nobis sint, nos in eorum inspectione vacillamus, quo fit vt stellae scintillare videantur: at planetae quia propinquiores nobis sunt, firmius inspiciuntur a nobis, ideo non vacillamus, nec illi scintillare videntur: quare prope esse est causa non scintillandi, sed ignotior, quam astrologi per hoc medium notius inuenerunt, quia non scintillant: fit igitur in Astrologia syllogismus talis: Id, quod non scintillat, prope est, planetae non scintillant, ergo planetae prope sunt.” (A részlet végén szereplő szillogizmust tipográfiailag tagoltam – S. J.).

ismeretet nyerünk, mert annak okát, hogy a bolygók nem villognak, közelségükben jelöljük meg. A deduktív szillogizmus alakja tehát:

Az, ami közel van, nem villog, [okság általános ismerete]
A bolygók közel vannak.
 A bolygók nem villognak.²⁵

Arisztotelész szövegének latin kifejezéseit és terminusjelöléseit használva így szemléltethetjük a Zabarella által rekonstruált konverziós eljárást:

demonstratio quia	demonstratio propter quid
ἀπόδειξις τοῦ ὅτι	ἀπόδειξις τοῦ διότι
[a kérdéses tény tapasztalati bizonyítása]	[a tapasztalati tény elméleti bizonyítása]
B (non scintillant) A (prope esse)	A (prope esse) B (non scintillant)
<u>C (Planetae) B (non scintillant)</u>	<u>C (Planetae) A (prope esse)</u>
C (Planetae) A (prope esse)	C (Planetae) B (non scintillant)

Az empirikus szillogizmus felső tétele mindig indukciót igényel, idézzük ugyan-ezen hely további kommentárját Zabarellától:

[...] meg kell fontolnunk ama szavakat „mindezt indukció vagy az érzékek által fogjuk fel”, amit csak a felső tételről állít Arisztotelész, ugyanis a felső premissza közvetlen és bizonyíthatatlan, mert benne az okot közvetlen okozatáról predikáljuk, tehát minthogy a közvetlen kijelentéseket és princípiumokat indukcióval ismerjük meg, ezért mondja azt, hogy a főtétele indukcióval ismerjük meg [...] a felső tételt nem lehet univerzális értelemben megismerni, hanem annak érzékileg hozzáférhető egyes esetei [singularia] azok, melyekből arra indukcióval következtetünk.²⁶

²⁵ Uo., 838 E-F: „Ostendit, quomodo ex eisdem terminis fiat demonstratio propter quid, nam propositione maiore simpliciter conuersa fit ex maiore extremo medium, & ex medio maius extremum, quare per eandem causam demonstratur idem effectus, de eodem subiecto, adhuc enim sumendo planetas vt minus extremum vocatum C. sed causam, id est prope esse vt medium vocatum B. & effectum, id est non scintillare vt maius extremum vocatum A. fit demonstratio propter quid hunc in modum, Id, quod prope est, non scintillat, planetae prope sunt; ergo planetae non scintillant, sic enim demonstratur effectus per suam primam, & immediatam causam.”

²⁶ Uo., 837F-838A: „[...] consideranda autem sunt verba illa [hoc autem acceptum sit per inductionem aut per sensum] quae de sola propositione maiore ab Aristotele proferuntur, maior enim est immediata, & indemonstrabilis, quum in ea, praedicetur causa de suo effectu proximo, quoniam igitur propositiones immediae, & principia inductione cognoscuntur, ideo dicit maiorem inductione cognosci [...] maior enim vniuersali sensu cognosci non potest, sed eius singularia sensilia sunt, ex quibus ipsa per inductionem colligitur.”

Pázmány hűen követi Zabarella eme koncepcióját az analitikus szillogizmus főtételének induktív megismerését illetően. Miután a nem esszenciálisan, mégis szükségszerűen fennálló sajátosságok fent ismertetett skolasztikus kiskapuját kinyitja Zabarella humanista módszertana számára, Pázmány ismét visszahozza a peripatetikus perspektívát:

E módon jóllehet megismerjük, hogy valamely járulék szükségszerűen járul a szubjektumhoz, mindazonáltal az ilyen diskurzus szerint nem ismerjük meg azt, hogy mi volna akár csak az a virtuális ok vagy a priori elv, ami miatt [*propter quid*] az hozzájárul – és ennél fogva állítja Arisztotelész a *Második Analitika* 2. könyve 12. fejezetében azt, hogy a *quia* bizonyítás által nem lehet tudni a *propter quid*-et.²⁷

A bolygók ama sajátossága, hogy közel vannak a Földhöz, szükségszerűen kapcsolódik hozzájuk, mert nem villognak, ám e szükségszerű *proprietas* oka nem az, hogy nem villognak, jóllehet közelségükre pontosan abból az induktív módon megismert téziséből következettünk, hogy minden, ami nem villog közel van. Annak ellenére, hogy nem említi Zabarella ismeretkritikai megjegyzését (a bolygók villogása sokkal inkább saját megismerő pozíciónk következménye, semmint a megismerésünk tárgyát képező bolygóké), Pázmány konzekvensen távolítja el a kauzális összefüggés bármely olyan ismertét, ami megelőzné az indukció aktusát.

A *Dialectica* 3. disputációjának következő kérdése a regressus-érvelés és a körbenforgó bizonyítás elhatárolását tűzi ki célul.²⁸ Az itt kifejtetteket ismét nem elemzem részletesen, csupán arra hívom fel a figyelmet, hogy Pázmány milyen pontosan követi Zabarellát az analitikus-induktív szillogizmus szintetikus-deduktív argumentációvá történő átalakítását illetően.

Minden nevetésre képes, képes beszélni.

Minden ember képes nevetésre.

Tehát minden ember képes beszélni.

Minden beszélni képes, képes nevetni.

Minden ember képes beszélni.

Tehát minden ember képes nevetni.

²⁷ PÁZMÁNY, *Dialectica*, 553: „Hoc ergo modo, licet cognoscamus aliquod accidens necessario convenire subiecto, nihilominus tamen per talem discursum non cognoscimus quae sit causa saltem virtualis vel ratio a priori propter quam conveniat, et ideo Aristoteles 2. Poster. c. 12 ait, per demonstrationem quia nesciri propter quid.” – Vö. Arist.: *AnalPost.* II, 16, 98b16–24! (a modern fejezetszámozás tolódik a 16. századi beosztáshoz képest).

²⁸ „An dari possit circulus et regressus demonstrativus”, PÁZMÁNY, *Dialectica*, 555–558.

A tapasztalatban ismert tény az, hogy minden ember képes nevetni: ennek okát keressük, amit nem ismerünk. Ehhez a „nevetésre való képesség” sajátosságát analizáljuk, és induktív módon megállapítjuk, hogy minden olyan esetben, amikor a tapasztalatunk amellel szól, hogy valami nevet, az beszélni is képes. Ehhez hozzákapcsolva az analitikus szillogizmus empirikusan hozzáférhető alsó premisszáját a „nevetésre való képesség” középfogalma miatt megállapítjuk, hogy az ember képes beszélni. Ezután Zabarella konverziós szabályait alkalmazva megfordítjuk a felső tétel predikátum-középfogalom viszonyát, az analitikus szillogizmus konklúzióját az alsó premissza pozíciójába helyezzük, és a „beszélni képes” sajátosságra vonatkozó középfogalom segítségével következtetünk arra, hogy minden ember képes nevetni. E második, szintetikus-deduktív argumentum által tudományos ismeretet szereztünk arról, hogy miért képes minden ember nevetni, miután induktív módon a beszéd képességéhez kötöttük a nevetés képességének sajátosságát.

Nem követjük tovább Pázmány *Második Analitika*-kommentárját, mely voltaképp mintha nem is Arisztotelész-, hanem Zabarella-kommentár volna – ama célkitűzésnek megfelelően, hogy Zabarella bizonyításelméletét bevonja a skolasztikus filozófia ismeretelméleti és ontológiai keretei közé. Pázmány e nem csekély elméleti tétellel bíró kísérlete közben nem téveszti szem elől Zabarella alapvető kulturális orientációját: az itáliai filozófus humanista profilja végig élő marad a magyar gondolkodó interpretációja közben. Pázmány tehát nemcsak Zabarella elméletét veszi át, hanem az azt lehetővé tevő hermeneutikai pozíciót is. Amikor Pázmány arról ír, hogy Zabarella szerint a *quia* bizonyítás megfelel szigorúan tudományos érveléssel szemben felállított követelményeknek, és arról, hogy Zabarella ebbéli meggyőződését „*ex Aristotele et graecis authoribus*”²⁹ merítette, akkor ez implicit módon az itáliai gondolkodó humanista kulturális alapállásnak afirmatív átvételét is jelenti. Pázmány Zabarella-képe nem nélkülözi az a vonást, hogy a páduai filozófus esetenként a teljes arab és latin tradíciót elutasítja, utóbbiak esetében a skolasztikus és kései skolasztikus szerzőket egyaránt.

Két záró megjegyzés

Ian Hunter egy híres tanulmányában³⁰ arra vállalkozik, hogy egyfajta taxonómiáját adja a filozófiai *self-fashioning* ama eszményeinek, melyek a német egyetemeken jelentkeztek a 16–17. század fordulóján. Konfesszionális motívumok messzemenő figyelembevételével arra vállalkozik, hogy a kor jezsuita, kálvinista és lutheránus filozófiájának *main stream*jeitől eltérő olyan filozófiákat mutasson fel, melyek személyesen megélt filozófiák,

²⁹ PÁZMÁNY, *Dialectica*, 551.

³⁰ IAN HUNTER, „The University Philosopher in Early Modern Germany”, in *The Philosopher in Early Modern Europe – The Nature of a Contested Identity*, eds. Conal CONDREN, Stephen GAUKROGER and Ian HUNTER (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 35–65.

mely filozófiai elméletek valamiféleképpen a filozófus személyét is képesek involválni. Míg a kálvinista iskolai filozófia a ramizmus, valamint a lutheránus iskolai filozófia Zabarella recepciójában képes felmutatni ilyen mozzanatot – már ahol a philippizmust nem metafizikai irányultságú orientáció váltja fel –, addig a jezsuita gondolkodás analízise a „*A philosophy without philosophers*”³¹ címszóval kerül felvezetésre. Akár igaza van Hunternek és a Trident utáni jezsuita filozófia megmarad személytelen metafizikának, akár nincs, Pázmány esetében úgy tűnik, hogy a neves angol eszmetörténész kritériumait szem előtt tartva is személyesen megélt filozófiáról beszélhetünk.

Másfelől Zabarella recepciója Pázmánynál³² nem elszigetelt jelenség a 16. század végén. A magyar diákok peregrinációjával kapcsolatos kutatások alapján közismert, hogy Padua egyeteme milyen kimagasló szerepet játszott az 1570 és 1600 közötti magyar és erdélyi értelmiség képzésében – az itáliai egyetem fontosságához csak a wittenbergi *coetus*³³ jelentősége mérhető. Nem csak az olyan, az egyetemi hétköznapiakban megformálódó kapcsolatrendszeréről van szó, mint például, hogy Kovacsóczy Farkas doktori fokozatának felterjesztői között ott találjuk Zabarella nevét is,³⁴ vagy nem csak az olyan kultúrpolitikai lépésekben nyilvánul meg e jelentőség, mint ahogy Báthori István lengyel királyként Krakóba próbálja csábítani a neves itáliai professzort, ahogy arról az *Opera Logica* 1578-as kiadásának előszavából értesülünk.³⁵ Sokkal fontosabbnak tartom azt, ahogy az antitrinitárius Enyedi György – aki Zabarellát 1585–1586-ban páduai tanulmányai alatt személyesen is hallgatta – az 1590-es években alkalmazza Zabarella módszerét és természetfilozófiáját abban a szellemi konstellációban, mely a kései humanizmus és a radikális protestantizmus összeegyeztetésének grandiózus kísérleteként áll előttünk.³⁶ Magyar eszmetörténeti szempontból rendkívüli jelentőségűnek tartom azt, hogy Zabarella recepciója a kora újkori konfesszionális spektrum két

³¹ Uo., 43.

³² Meg kell jegyeznünk, hogy a Pázmánnyal foglalkozó szakirodalom eddig nem mutatott rá kellő súllyal Zabarella recepciójára Pázmánynál. Gerencsér azzal a lakonikus megjegyzéssel utasítja el a jelen tanulmányunk célját képező komparatív vizsgálatot, hogy „[a]z előszeretettel használt Zabarella kommentárjai [...] per modum commentii haladnak. A vele való összevetést így elhagyhatjuk” (GERENCSÉR, *A filozófus Pázmány*, 52). Félégyházy tartalmi szempontból alaposabb, neokantiánus nyelvezeten megírt monográfiája a *Második Analitika regressus-érvének tárgyalását* egyetlen bekezdésben intézi el, és úgy véli, hogy Pázmány egyszerűen elutasítja a körbenforgó bizonyítást és ezzel együtt a *regressus-érvet* is (FÉLEGYHÁZY, *Pázmány...*, 62).

³³ Vö. SZABÓ András, *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság* (Budapest: Balassi, 2017).

³⁴ PETNEHÁZY Gábor: *Humanista irodalom és politikai publicisztika határán. Kovacsóczy Farkas (1540–1594) politikai beszédei és Erdély kormányzásáról írott dialógusa*. Doktori értekezés, Szegedi Tudományegyetem 2013, 43.

³⁵ ZABARELLA, *Opera Logica*, (Venetiis: Paulus Meietus, 1578), a^{2ff} – a logikai művek további összkiadásai elhagyják a szerző előszavát, így a fent használt kölni 1597-es kiadásban sem olvashatjuk Zabarella udvariásan elutasító válaszát Báthori István ajánlatára.

³⁶ Vö. SIMON József, *Explicationes explicationum. Filozófia, irodalom és egzisztencia Enyedi György életművében* (Budapest: Typotex, 2016), 36–40 és 97–102.

szélső, egymástól legtávolabb eső pozíciójában – a jezsuita Pázmánynál és az antitrinitárius Enyedinéél – valósul meg a legmagasabb szinten. Ráadásul a recepció eme eltérő formái európai viszonylatban is rendkívül korainak számítanak. *Miközben* a Trident utáni jezsuita filozófia nem utolsósorban a Zabarella névvel fémjelzett heterodox arisztotelizmusra adott válaszként tiszteli Suárez *Disputationes metaphysicae*-jét (1597);³⁷ *miközben* a kálvinista Goclenius érdeklődésének a rámizustól Zabarella felé történő fordulata legkorábban 1598 körülre tehető,³⁸ és Keckermann az 1610-es években vonja be Zabarellát a kálvinista filozófiai reflexiókba;³⁹ *miközben* az 1590-es években a *Formula concordiae* kultúrpolitikai dimenziójában lezajló Hofmann-kontroverzia után az evangélikus Cornelius Martini 1600 körül Zabarella módszertanával képes visszaautásítani ugyanúgy a születőfélben lévő lutheránus metafizikát, mint ahogy a filippizmussal összefonódó ramizmust is⁴⁰ –, nos mindeközben Pázmány 1597-es logikaelőadásai és Enyedi 1598-as *Explicationese* szintén fontos vonatkoztatási pontként kezelik az itáliai gondolkodó filozófiáját. Az 1590-es évek magyar Zabarella-recepciója így európai összehasonlításban is nagyon korai fejlemény, és szó sincs arról, hogy a két igen eltérő gondolkodó pusztán Zabarella európai befogadástörténetére reflektálna. Ez utóbbi hatástörténet ugyanis a magyar fejleményekkel egy időben bomlik ki: sem Pázmány, sem Enyedi nem támaszkodhatott már eleve adott elsajátítási modellekre.

³⁷ Ludger HONNEFELDER, *Scientia transcendens – Die formale Bestimmung der Seiendheit und Realität in der Metaphysik des Mittelalters und der Neuzeit (Duns Scotus–Suárez–Wolff–Kant–Pierce)* (Hamburg: Meiner, 1990), 200–201.

³⁸ Ulrich Gottfried LEINSLE, *Das Ding und die Methode. Methodische Konstitution und Gegenstand der frühen protestantischen Metaphysik* (Augsburg: MaroVerlag, 1985), I:177.

³⁹ Uo., 271–274.

⁴⁰ HUNTER, „The University Philosopher...”, 56–64.